

Dwie drogi. Ukraińska kultura pod Sowietami piórem Ołeny Palko: *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*

London 2021, Bloomsbury Academic

Historia ukraińskiej kultury doby komunizmu lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku doczekała się już wielu prac naukowych (zob. Brooks, 2000; Vushko, 2009). Zwykle jednak były one poświęcone doświadczeniu korienizacji – próbie wtłoczenia kultur narodowych wieloetnicznego państwa do sowieckiej kultury jako międzynarodowego zjawiska wprzęgniętego w machinę propagandową totalitarnego państwa. Korienizację jako eksperyment polegający na próbie przeniesienia elementów kultury socjalistycznej na grunty narodowe przedstawiano na łamach klasycznych prac naukowych, skonstruowanych według tradycyjnego wzorca, co nie zawsze szło w parze z atrakcyjnością książki dla czytelnika (Hirsch, 2005; Liber, 1991, s. 15–23; Slezkine, 1994; s. 414–452). Odejście od „wielokoruskiego szowinizmu” w kulturze młodego bolszewickiego państwa miało pomóc przekonać narody nierosyjskie do ideologii komunistycznej oraz samej idei rewolucji i krzepnących struktur budowanego mocarstwa. Zaplanowane jako działanie o podłożu ewidentnie cementującym państwo, uzyskało akceptację w 1923 roku i obowiązywało przez wiele kolejnych lat (Vivahainen, 2000, s. 79 i n.; Martin, 2001).

Recenzowana książka jest obszernym rozwinięciem pracy doktorskiej obronionej przez Ołenę Palko – aktualnie wykładowczynię Uniwersytetu w Bazylei – na University East Anglia w Norwich. Praca została wydana staraniem Wydawnictwa Bloomsbury Academic, co przełożyło się na jakość opracowania. Jest napisana znakomitym językiem i mimo osadzenia opisywanych wydarzeń i postaci historycznych w gąszczu przypisów źródłowych może być atrakcyjną lekturą nie tylko dla naukowców. Pozycja nie jest szczególnie obszerna, tekst zasadniczy liczy 192 strony, ale wyróżnia się spośród wielu innych publikacji. Ołena Palko zdecydowała się pójść własną drogą i nie korzystać ze szlaków przetartych już wcześniej przez innych historyków. Książka stanowi w pewnym stopniu analizę porównawczą dwóch najważniejszych twórców kultury ukraińskiej okresu wczesnego Związku Sowieckiego – podczas jej

rozkwitu aż po brutalne stłamszenie przez system, wtłoczenie ukraińskości do sztywnych form podyktowanych przez partyjną cenzurę i sprowadzenia do roli folklorystycznego dodatku do „wielkiej rosyjskiej kultury”, a w latach trzydziestych XX wieku ponownie wykorzystanej jako narzędzie sowieckiego i rosyjskiego imperializmu.

Monografia została oparta na obszernej i solidnej bazie źródłowej. Autorka doskonale orientuje się w źródłach, zarówno tych wytworzonych przez opisywane postaci – nierzadko o bardzo osobistym charakterze, jak i w dokumentacji partii komunistycznej i organów bezpieczeństwa wewnętrznego ZSRS. Podczas pracy nad książką przeprowadziła kwerendy archiwalne w Państwowym Archiwum Miasta Kijowa (Derżawnyj archiw mista Kyjewa), Wydzielonym Archiwum Państwowym Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby Bezpeky Ukrainy), Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy (Centralnyj derżawnyj archiw hromadśkych orhanizacij Ukrainy), Centralnym Państwowym Archiwum – Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy (Centralnyj derżawnyj archiw – Muzej literatury i mystectwa Ukrainy), a także Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władzy Ukrainy (Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniw władzy Ukrainy) (Palko, 2021).

Ołena Palko zapoznała się również z prasą z epoki, w tym m.in. z tak znaczącymi tytułami, jak „Szlachy Mystectwa” („Szlaki Sztuki”), „Czerwonyj Szlach” („Czerwony Szlak”), „Żyttia i rewolucija” („Życie i Rewolucja”), „Nowa Ukraina”, „Kultura i pobut” („Kultura i Codziennność”), „Żowteń” („Październik”). Dodatkowym walorem książki jest uzupełnienie źródeł o te wydane drukiem, odnoszące się zarówno do ogólnego kursu sowieckiej kultury tamtego czasu, jak i dotyczące korienizacji i wątków *stricto* ukraińskich (Jewsiejew, 1959; Clark, Dobrenko, 2007; Acton, Stableford, 2005).

Należy wreszcie wspomnieć o dogłębnej analizie, jakiej autorka poddała dzieła głównych bohaterów książki: Mykoły Chwyłowego i Pawła Tyczyny, a także prace twórców i działaczy państwowych Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS), których losy ukazała w monografii już w mniejszym stopniu, takich jak Andrij Chwylija (zresztą wielki przeciwnik narodowych kultur w każdym wydaniu), Wołodymyr Koriak, Ołeksandr Szumśkyj (Matiasz, 2024, s. 61–88). Eksperyment korienizacji w USRS skutkował powstaniem podwójnej kulturowej i politycznej identyfikacji: sowieckiej i ukraińskiej. Nieprzypadkowo autorka podaje je w takiej właśnie kolejności. Dwa rodzaje kultury: sowiecki centralny i sowiecki-ukraiński, rozumiejąc przez to określenie równorzędny względem moskiewskiego nurtu kultury narodowej. Dzięki takiej drodze kariery obu twórców – autorka opisała niezwykle ważny aspekt sowieckiej polityki wewnętrznej w czasie, kiedy komunistyczne imperium przybierało z wolna swoje najbardziej totalitarne kształty.

Książkę dopełnia bibliografia zawierająca niemal kompletną listę opracowań przedmiotu, począwszy od tych pierwszych, powstałych jeszcze w dobie komunizmu i zimnej wojny (Boersner, 1981; Borland, 1969; Czaplienko, 1960), kończąc na najnowszych pozycjach, niewiele tylko starszych od recenzowanej pracy (m.in. Blitstein, 2006A, s. 273–293; Blitstein, 2006B, s. 197–219; Boriseniok, 2006; Borisenko, 2001; Danylenko, Kasianow 1991; Kappeler, 2001; Luckyj, 1990). Dziwi natomiast brak udanej książki Agnieszki Korniejenko (Korniejenko, 2010) oraz brak istotnych odniesień do monografii opisujących. Szersze zastosowanie przez autorkę metody komparatystycznej w odniesieniu do kultur innych narodowości Związku Sowieckiego w okresie korenizacji mogłoby nasunąć kolejne ważne wnioski, a także udzielić – przynajmniej częściowej – odpowiedzi na pytania o znaczenie ukraińskiej kultury przełomu lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku dla całościowo ujętej kultury państwa sowieckiego oraz o jej rolę w procesie budowania tożsamości narodowej wśród licznych narodów składowych ZSRS (np. Wixman, 1980; Edgar, 2006; Lee, 2004, s. 101–116)¹.

Od pierwszych stron lektury czytelnik poznaje dzieje ukraińskiej literatury doby lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku i jej najważniejszych twórców, a także różnorodność postaw, jakie przyjmowali wobec tworzącego się na ich oczach świata, budowanego według sowieckiego wzorca. Jak wspomniano wcześniej, główna oś narracji prowadzonej przez autorkę została nakreślona wokół życia i działalności poety Pawła Tyczyny i prozaika Mykoły Chwyłowego. Dwaj ludzie, dwaj twórcy, a jednocześnie – dwie postawy wobec komunistycznego systemu dyktującego nie tylko warunki politycznej i materialnej egzystencji obywateli imperium, ale i kształtującego ich dusze poprzez obróbkę kulturową. W tle rysuje się mozaika postaw twórców ukraińskiej kultury tego okresu wobec systemu komunistycznego. Widać – co jest szczególnie interesujące – jak bardzo oczekiwania części z nich rozminęły się z tym, co pokazała rzeczywistość.

Zastanawia, czy też wręcz uderza, stopień uwikłania twórców kultury w komunizm, tworzenie przez nich ważnego elementu zbrodniczego systemu. Palko zręcznie przedstawia strategie codziennego przetrwania swoich bohaterów, ale i moralną współodpowiedzialność za ich udział w gigantycznym projekcie inżynierii społecznej, jaką była budowa „nowego świata”. Nie stroni od ukazania bohaterów w negatywnym świetle i negatywnej ich oceny. Można jednak zauważyć, że traktuje ich – a przynajmniej grupę sprzyjającą polityce korenizacyjnej zarzuconej w latach 30. przez partię komunistyczną – jak trybiki wielkiego eksperymentu

1 Jak również nowsze prace, oczekujące na wydanie drukiem, acz dostępne dla naukowców: Zastawny (2018).

polityczno-kulturalnego, mającego uczynić z kultury ukraińskiej jeden z ważniejszych elementów kultury całego ogromnego państwa totalitarnego. Taki styl narracji został zaprezentowany aż do opisu dramatycznego końca życia Mykoły Chwyłowego. Wobec narastającego poczucia bezsilności z powodu działań totalitarnego państwa wybrał on samobójstwo jako formę swojego manifestacyjnego sprzeciwu wobec sowietyzacji kultury ukraińskiej, aresztowań znajomych (zresztą oddanych partii komunistów) oraz – chyba przede wszystkim – wskutek tego, co zobaczył na prowincji, czyli tragedii ludobójstwa Wielkiego Głodu (Palko, 2021, s. 175–179).

Z drugiej strony barykady – w tym samym roku 1933 – jego twórca, ale i ideowy adwersarz Pawło Tyczyna opublikował tekst *Partija wede* („Partia prowadzi”), w którym – w rocznicę wybuchu rewolucji październikowej – zajął stanowisko po stronie kultury sowieckiej. Chwyłowyj nie zdążył dołączyć do innych przedstawicieli „Rozstrzelanego odrodzenia” – wybitnego pokolenia twórców kultury ukraińskiej, którzy zostali zamordowani podczas stalinowskich czystek w drugiej połowie lat trzydziestych (Palko, 2021, s. 179–184; Ławrinenko, 1959). Nie dożył też chwili, kiedy Tyczyna – wraz z częścią pozostałych przy życiu ukraińskich literatów żyjących w Związku Sowieckim – stał się jednym z kolejnych piewców stalinowskiej rzeczywistości. Mimo że w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku partia komunistyczna zlikwidowała rejony autonomiczne, drastycznie ograniczyła autonomię kulturalne mniejszości narodowych w Związku Sowieckim, a w końcu przystąpiła do gruntownych czystek zakończonych aresztowaniem, torturami, śledztwem i straceniem setek tysięcy osób, w tym licznych twórców kultury i prominentnych działaczy partyjnych².

Interesujące jest, w jak charakterystyczny sposób system potraktował obu twórców. Przykładem może być choćby pozostała po nich spuścizna, w Centralnym Państwowym Archiwum – Muzeum Literatury i Sztuki Ukrainy teczka Chwyłowego liczy zaledwie 21 stron, podczas gdy zespół poświęcony Tyczynie – bagatela, 148 tysięcy (!) dokumentów. Z upływem czasu Chwyłowyj wraz ze swoimi dziełami został nieomal zepchnięty w niebyt przez system, którego cenzura próbowała ograniczyć jego rolę w literaturze do rzekomo nacjonalistycznego wątku, gdy wypadł z łask partyjnych decydentów (Palko, 2021, s. 187 i n.).

W tym kontekście wydaje się niezwykle symboliczne, jak historia powtórzyła się w latach 1945–1948, kiedy to w USRS rozpętano kampanię wymierzoną w tzw. ukraiński burżuazyjny nacjonalizm. Jak nietrudno się domyślić, chodziło o uderzenie w twórców ukraińskiej kultury: literatury, sztuki, muzyki, a także w naukowców czy muzealników, którzy

² Ian Law uznał odejście od polityki korenizacji do uprzywilejowania „wielkoruskiej” kultury za przejaw sowieckiego rasizmu (Law, 2012).

nie przystawali do w pełni poddanej sowieckiej i wielkorosyjskiej wizji zwycięskiego Związku Sowieckiego po zakończeniu wojny. Kampanię, brutalną i zakończoną wieloma aresztowaniami oraz usunięciem z pracy wielu osób, zapoczątkował sygnał ze strony partii, który dał sam Józef Stalin w artykule opublikowanym na łamach „Prawdy” 25 maja 1945 roku, a więc zaledwie dwa tygodnie po zakończeniu wojny w Europie. Sowiecki przywódca przyznał wówczas, że to naród rosyjski jest narodem „przodującym” w państwie (Velychenko, 1993, s. 56; Danylenko, 2005, s. 496–515).

W 1945 roku nie zdecydowano się jeszcze na wzmożone represje, ale sytuacja zmieniła się latem kolejnego roku, po pierwszym powojennym plenum WKP(b), gdy członkowie Komitetu Centralnego partii ostro skrytykowali symboliczną zresztą odwilż w kulturze zaprowadzoną podczas wojny przez Komunistyczną Partię (bolszewików) Ukrainy, uznając, że służy ona „odradzaniu się nacjonalistycznych nastrojów”. Rzecz jasna, aby nie narażać się na dalszą krytykę, Nikita Chruszczow zdecydował się na wzmożenie represji wobec „niepokornych” (Kaganowicz, 1995, s. 494). W książce Palko nie nawiązała wprost do tego dziedzictwa polityki odejścia od korienizacji z lat trzydziestych, a szkoda. Można bowiem zauważyć, że wydarzenia te spięłyby opisywany przez autorkę okres prześladowań z krótką i nietrwałą odwilżą powojenną czasu późnego stalinizmu³.

Korespondencyjny pojedynek intelektualny toczony przez lata między Chwyłowym a Tyczyną był czymś znacznie więcej niż tylko sporem między dwoma intelektualistami. Był do pewnego stopnia wojną światów: każdy z literatów optował za innym rozwiązaniem kwestii narodowościowych i społecznych w chwili, gdy w Związku Sowieckim z wolna zaczynała brać górę opcja brutalnej sowietyzacji i jednocześnie rusyfikacji kultury. Jeden z tych światów musiał zginąć i zniknąć po konfrontacji z drugim, nieporównywalnie bardziej bezwzględny i totalitarny. O tym również można dowiedzieć się w trakcie lektury. Tym bardziej że wątki osobowe, poświęcone obu wybitnym przecież twórcom ukraińskiej literatury (bez względu na ich zaangażowanie: czasowe w przypadku Chwyłowego i dożywotnie – Tyczyny) zostały w książce umiejętnie przeplecione ze *stricte* historyczną narracją dotyczącą losów ukraińskiej kultury na przełomie trzeciego i czwartego dziesięciolecia ubiegłego stulecia. Te fragmenty recenzowanej monografii autorka napisała, opierając się głównie na istniejącej już literaturze przedmiotu: spory w łonie partii komunistycznej na temat znaczenia, zakresu i przyszłości „eksperymentu korienizacyjnego”, od jego podjęcia w dobie kształtowania się fundamentów Związku Sowieckiego po jego zarzucenie i przejście do dominacji kultury rosyjskiej

3 Więcej o kampanii wymierzonej w „burżuazyjnych nacjonalistów” zobacz książkę piszącego te słowa: Markowski, 2018.

i otwartych prześladowań osób uznanych za niewystarczające lojalne wobec zmieniającej się polityki wewnętrznej partii komunistycznej, sterującej każdym elementem życia społeczno-gospodarczego w ogromnym państwie (Palko, 2021, s. 117–184).

Mimo tego mankamentu zaletą książki pozostaje obiektywizm autorki. Unika ona prostych ocen, nie pozostaje wobec opisywanych postaci bezkrytyczna, waży słowa i nie wydaje uproszczonych wyroków. Wskazuje różne perspektywy opisywanych wydarzeń, pokazuje motywy działań Mykoły Chwyłowego i Pawła Tyczyny. To szczególnie cenne w sytuacji, gdy obaj bohaterowie książki w odmienny sposób traktowali komunizm jako nieodłączny element literatury i starali się „żyć z nim” – jeśli można użyć takiego sformułowania jako elementu codzienności – w takim stopniu, w jakim uważali za słuszne. Dzięki takiemu podejściu badaczki, z konsekwencją stosowaną do końca książki, mamy do czynienia z monografią w pełni obiektywną.

Recenzowana publikacja jawi się zatem jako ciekawa praca napisana barwnym językiem na temat historii ukraińskiej kultury w okresie utrwalania komunistycznej władzy nad Ukrainą. A także – co nie mniej istotne dla atrakcyjności lektury – autorka ukazuje stosunek przedstawicieli inteligencji do komunizmu jako zjawiska i intelektualnej propozycji na urządzenie świata inaczej, niż był on dotąd skonstruowany. Monografia jest pozycją atrakcyjną zarówno dla zawodowego historyka, jak i dla osoby po prostu zaciekawionej historią, zamierzającą sięgnąć po ambitniejszą lekturę.

Tytułem podsumowania chciałem podkreślić, że publikacja Ołeny Palko zasługuje na wysoką ocenę. Uwagi, o których mowa w tekście, nie zmieniają choćby w najmniejszym stopniu ogromnej wartości poznawczej książki, jak również nie ujmują jej walorów popularyzatorskich, ponieważ autorka przekazała swą wiedzę czytelnikowi przystępnym językiem. Pozwolę sobie zauważyć, że w badaniach nad historią Ukrainy okresu wczesnego komunizmu mamy do czynienia z jedną z najlepszych pozycji w ciągu ostatniej dekady. Dzięki tej monografii wiedza o pokoleniu ukraińskich twórców, tzw. Rozstrzelanym odrodzeniu, może trafić nie tylko do wąskiego grona znawców tematu, ale i wszystkich anglijskojęzycznych akademików i osób zainteresowanych historią sowieckiej Ukrainy. Pozostaje również wyrazić nadzieję, że autorka będzie kontynuować badania również w kierunku polityki korenizacji w odniesieniu nie tylko do kultury ukraińskiej (co oczywiście nie jest zarzutem), ale i szerzej – wobec innych kultur narodowych licznych mniejszości etnicznych Związku Sowieckiego lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku.

Damian Markowski
numer ORCID: 0000-0001-9391-8520
Instytut Pileckiego

Bibliografia

- Acton, E., Stableford, T. (red.) (2005). *The Soviet Union. A Documentary History*, t. 1: 1917–1940. Exeter: The University of Exeter Press.
- Blitstein, P. (2006A). Cultural Diversity and the Interwar Conuncture: Soviet Nationality Policy in Its Comparative Context, *Slavic Review*, nr 65, z. 2.
- Blitstein, P. (2006B). Nation and Empire in Soviet History, 1917–1953, *Ab Imperio*, nr 1.
- Boersner, D. (1981). *The Bolsheviks and the National and Colonial Question (1917–1928)*. Westport: CT: Hyperion Press.
- Boriseniok, J. (2006). *Fienomien sowietskoj ukrainizacyi, 1920–30-je roky*. Moskwa: Jewropa.
- Borysenko, M. (2001). *Unifikacija literaturnoho žyttia Ukrainy w 1920–1930-ch rokach*. Kyjiw: Uniserw.
- Borland, H. (1969). *Soviet Literary Theory and Practice during the First Five-Year Plan, 1928–32*. New York: Greenwood Press.
- Brooks, J. (2000). *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*, Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Clark, K., Dobrenko, Y. (red.) (2007). *Soviet Culture and Power: A History in Documents 1917–1953*. New Haven: Yale University Press.
- Czaplenko, W. (1960). *Propaszczci syły. Ukrainińske pysmenstwo pid komunistycznym režymom*. Winnipeg: UVAN.
- Danylenko, W. (2005). *Ukraińska intelihercja jak obiekt represywnoju polityky stalińskoho režymu w powojennyj period (1944–1953 rr.)*. W: *Henocyd ukraińskoho narodu. Istoryczna pamiat' ta polityko-prawowa ocinka. Miżnarodna naukowo-teoretyczna konferencija, Kyjiw, 25 lystopada 2000 r. Materiały*. Kyjiw–Niu-Jork: Memorial.
- Danylenko, W., Kasianow, G. (1991). *Stalinizm i ukraińska intelihercja (20–30- ti roky)*. Kyjiw: Naukowa Dumka.
- Edgar, A. (2006). *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. New York–Ithaca: Cornell University Press.
- Jewsiejew, O. (red.) (1959). *Kulturne buďiwnyctwo w Ukrainiskij RSR. Ważyłwsi riszennia Komunistycznej partiji i Radianśkoho uriadu 1917–1959 rr. Zbirnyk dokumentiw*, t. 1. Kyjiw: Derżawne wydawnictwo politycznoji literatury URSR.
- Kaganowicz, E. (1995). *Pamiatnyje zapiski raboczego-kommunista-bolszewika, profsojuznogo, partijnogo i sowietsko-gosudarstwiennogo rabotnika*. Moskwa: Wagrius.
- Kappeler, A. (2001). *The Russian Empire: A Multiethnic History*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Korniejenko, A. (2010). „Rozstrzelane odrodzenie”. Kraków–Przemysł: Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Law, I. (2012). *Red Racisms: Racism in Communist and Post-Communist Contexts*. London: Springer.
- Lee, C. (2004). Languages and Ethnic Politics in Central Asia: The Case of Kazakhstan. *Journal of International and Area Studies*, z. 11, nr 1.
- Liber, G. (1991). Korenizatsiia: Restructuring Soviet Nationality Policy in the 1920s. *Ethnic and Racial Studies*, nr 14 (1).
- Luckyj, G. (1990). *Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917–1934*. Durham–London: Duke University Press.
- Ławrienenko, J. (1959). *Rozstrilane Widrodżennia. Antolohiia 1917–1933. Poezija – proza – drama – esej*. Paryż: Instytut Literacki w Paryżu.
- Markowski, D.K. (2018). *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Martin, T.D. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. New York–Ithaca: Cornell University Press.
- Matiasz, I. (2024). Sowiecka kultura wobec rozprzestrzeniania kultury ukraińskiej w świecie w latach dwudziestych XX wieku jako narzędzie wojny przeciwko tożsamości ukraińskiej. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 59, z. 1.
- Palko, O. (2021). *Making Ukraine Soviet. Literature and Cultural Politics under Lenin and Stalin*. London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney: Bloomsbury Academic.

- Slezkine, Y. (1994). The USSR as a Communal Apartment, Or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, nr 53 (2).
- Torun, N. (2021). Soviet Nationality Policy: Impact on Ethnic Conflict in Abkhazia and South Ossetia. *Karadeniz Arařtırmaları*, nr 18 (70).
- Velychenko, S. (1993). *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia. Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914-1991*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vivahainen, T. (2000), *Nationalism and Internationalism. How did the Bolsheviks Cope with National Sentiments? W: The Fall of an Empire, the Birth of a Nation*, Ch.J. Chulos, T. Piirainen (red.). Helsinki: Ahgate Publishing.
- Vushko, I. (2009). *Korenizatsiia and its Discontents: Ukraine and the Soviet Nationality Policies during the 1920s. A Review Essay* (opracowanie powstałe w oparciu o program badawczy im. Maxa Webera). Florence: European University Institute. Pobrane z: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/11481/MWP_2009_12.pdf?sequence=1&isAllowed=y [dostęp: 12.09.2025].
- Wixman, R. (1980). *Language Aspects of Ethnic Patterns and Processes in the North Caucasus*. Chicago: The Department of Geography of The University of Chicago.
- Zastawny, K. (2018, data obrony). „Polacy w sowieckiej polityce narodowościowej na terenach Ukrainńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – od korenizacji do «Operacji Polskiej» NKWD” (praca magisterska napisana pod kierunkiem Henryka Głębockiego na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, zdeponowana w repozytorium IH UJ).